

ЛЕКСИК СИСТЕМ СИФАТИДА СЎЗЛАРНИ ГУРУҲЛАРГА АЖРАТИБ ЎРГАНИШДА ҚЎЛЛАНИЛГАН АТАМАЛАР ТАЛҚИНИ

*Усмон Санақулов СамДУ профессори,
Ғолибжон Нуралиев СамДУ тадқиқотчиси*

Калит сўзлар: *Лексика, система, гуруҳ, тил бирликлари, майдон, қатлам, пласт (қатлам), слой (қават), тюркизм, элемент, фонд (қадимий фонд, ижтимоий фонд).*

Лексикани система сифатида ўрганишнинг тўғри йўли сўзларни маълум **гуруҳларга** ажратиб таҳлил этиш ҳисобланади (4.34-б.). Бунда лингвистика фанига систем тилшуносликнинг кириб келиши муҳим роль ўйнаганидек, лексикология соҳасининг фан сифатида шаклланиши ва тараққиёти систем-структур тилшуносликнинг ривожини учун пойдевор яратди.

Тил бирликлари, жумладан, унинг лексик гуруҳлари ҳам система, структура ва меъёр ёки нормаларининг диалектик муносабати асосида юзага келади. Бунда система элементларининг яхлит мажмуидан, структура эса шу мажмуанинг ички тузилишидан иборат бўлади. Бинобарин, тил ҳодисаларини систем-структур ақлоқасида ўрганиш, биринчидан, система ташкил қилувчи элементлар йиғиндисини белгилаш ва, иккинчидан, мазкур элементлар орасидаги ички муносабат ва алоқаларни аниқлаш, уларнинг ўзаро поғонали (иерархик) жойлашиши ҳамда бир элементнинг иккинчи элементдан ҳосил бўлиш йўллари очиқ беришни тақозо этади (5. 15-б.). Буни тил лексикасидаги сўзларни маълум гуруҳларга ажратиб ўрганишда кузатиш мумкин.

Айтиш жоизки, тил лексикасида сўзларни маълум гуруҳларга ажратиб ўрганишда тилшуносликда турли хил тушунча ва атамалар қўлланилиб келинаётганини кузатиш мумкин. Булар орасида кенг қўлланилаётгани **лексик қатлам** ва **лексик майдон** терминларидир. Шунингдек, бу терминлар ўрнида ҳар хил атамалар қўлланиш ҳоллари ҳам мавжуд. Шунинг учун бу масалада баъзи бир фикр-мулоҳазаларни баён этиш ўринли.

Тилшуносликда сўзларни маълум гуруҳларга ажратишда **лексик қатлам** тушунчаси ва термини кенг ўрин олган. Ўзбек тилшунослигида луғавий қатлам, шу жумладан, терминологик тизимлар ҳам нафақат маънавий-мазмуний, шунингдек, мавзуй гуруҳларга ажратиш нуқтаи назаридан ҳам ўрганилади. Шунингдек, айрим соҳавий терминологик тизимлар тадқиқ этилади. Аммо тилшуносликда бир томондан қатлам ҳодисасини аниқ ва изчил тушуниш борасида, иккинчидан бу тушунчани ифода қилувчи қатлам терминини системали қўллашда бир хиллик йўқ.

Тилшунос Э.Бегматов ўз ишида тилнинг лексик қатламлари ҳақида махсус фикр юритиб, кўпгина тадқиқотларда қатлам ҳодисасига муносабат ва қатлам терминини қўллаш борасида муҳим фикрлар баён этган. Масалан:

1. Баъзи олимлар тилшуносликда **лексик қатлам** деб луғавий ҳодисаларни таҳлил қиладилар, аммо уни фақат **қатлам** ёки **луғавий қатлам** деб атамайдилар, балки бир қатор ишларда бошқа бир терминни ҳам қўллайдилар. Бундай ҳолат, яъни сўзларни маълум **гуруҳларга** ажратиб таҳлил қилишда луғавий қатлам термини ўрнида турлича атамалар қўлланиши нафақат ўзбек тилидагина эмас, балки, умумтилшунослик доирасидаги ишларда ҳам мавжуд.

2. Кўпгина тилшунослар лексик қатлам ёки луғавий қатлам тушунчаси ва терминидан кенг фойдаланадилар. Аммо бу термин билан бир вақтнинг ўзида турли ҳодисалар номланади (4. 34-47-бб.).

Луғавий қатламлар ҳақидаги илмий тушунчанинг ўзбек тилшунослигида юзага келишида рус тилшуносларининг бу

масалага оид қарашлари муҳим роль ўйнади. Тилшуносликда қатлам тушунчаси ва терминидан фойдаланиш бўйича юқорида қайд этилган ҳоллар рус тилшунослигида ҳам мавжуд. Рус тилшунослигида (туркологияда ҳам) қатлам деб юритилувчи тушунчалар ҳақида фикр юритилганда турлича атамалардан фойдаланилган. М.И.Фомина турли луғавий қатламларга мансуб тушунчаларни “**сўзларнинг генетик группаси**” деб номлайди. Рус тилидаги қатлам тушунчаси туркий, умуман, бошқатиллар лексикасидаги сўзларни гуруҳларга ажратишда қўлланганини кузатиш мумкин. Рус тилида ёзилган ишларнинг кўпида ўзлашма сўзи турли терминлар билан юритилади. **Пласт (қатлам), слой (қават), тюркская лексика, тюркизм, тюркские названия (11. № 4, стр.14.) слова (2. № 6, стр.69-79.), элемент (12. № 6, стр.118.), тюркские лексические элементы, тюркский элемент, турецкие заимствования, фонд (қадимий фонд, ижтимоий фонд)** кабилар. Бу терминларни қўллашда ҳар бир муаллиф ўз нуқтаи назаридан иш тутган.

Умуман, қатлам тушунчасини турли маънода тушуниш ва ноизчил қўллаш рус тилшунослигида кенг тарқалган. Баъзи ишларда қатлам термини тушунчаси **разряд, группа, актив запас** терминлари билан ҳам қўлланган. Баъзан рус тили лексикасини стилистик нуқтаи назардан таҳлил қилинишида ҳам қатлам термини қўлланган ва қатлам тушунчасига атрофлича таъриф беришга ҳаракат қилингани ҳам диққатга молик (3. стр. 229, 233, 238).

Ўзбек тилшунослигида илк бор қатлам тушунчаси В.В. Решетов ва А. К Боровковларнинг тадқиқотларида қўлланган.

Ўзбек тилшунослигидаги ишларда, масалан, Фаҳри Камолнинг ўзбек тили лексикасига бағишланган ишларида тил луғавий бойлиги ҳисобланган сўзларни гуруҳларга **луғавий қатлам** терминидан фойдаланишдан қочиб, дастлаб маълум бир тилдан ўзлашган, аниқроғи **тожикча-**

форсча сўзлар, арабча сўзлар терминларидан фойдаланган. Баъзан эса лексик элемент термини қўллаган.(13. 164-188-б.) Лекин, у ўз тадқиқотларида **лексик қатламлар, форсий ва арабий сўзлар қатлами, арабча сўзлар қатлами, интернационал сўзлар қатлами, асосий лексик қатламларда юз берган ўзгаришлар** ҳақида фикр юритиб, қатлам терминидан ҳам фойдаланганини кузатиш мумкин (13.186-188-бб.).

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ўзбек тилшунослигида қатлам, лексик қатлам термини кенг ишлатила бошланган. Аммо қатлам тушунчаси сўзларнинг маълум бир ижтимоий ёки нутқий гуруҳларига хос маъноларда ҳам қўлланилади. Я.Пинхасов **қатлам** термини билан сўзларнинг социал-диалектал гуруҳларини тавсифласа, (14. 50-б.) Ш.Раҳматуллаев қатлам терминини **сўзларнинг ижтимоий тармоқларига хос гуруҳларини** аташ учун қўллаган (15. 47-50-бб.).

Шунингдек, сўзлар услубий тармоқланиш хусусиятларига кўра ҳам маълум қатламларга ажратилган. Бунда луғавий бирликлар муайян нутқ кўринишларига хосланганлигига кўра икки қатламга бўлинган: **умумнутқ қатлами** ва **хосланган қатлам** (15. 63-бет.). Х.Дониёров қатлам терминини услублар тавсифида қўллайди. Унда лексик-стилистик қатламлар таҳлил этилади (7. 78-б.). Академик А. Хожиев ўзбек тили лексикасидаги ўз қатлам ва ўзлашган қатламлар ва ўзбек тилининг ўзига хос лексик қатламлари ҳақида фикр юритганда қатлам терминидан фойдаланган ҳамда бу терминдан сўзларни тарихий-функционал гуруҳларга ажратиш учун ҳам фойдаланади (13. 120, 121,124, 127-бб.).

Ш.Шоабдурахмоновнинг ишларида қатлам термини сўзларнинг активлик ва пассивлик гуруҳларга ажратиш учун қўлланган. Умуман, Ш.Шоабдурахмонов ўз тадқиқотида ўзбек тилидаги сўзларни уч қатламга ажратган: 1) адабий тил билан шевалар учун умумий бўлган лексик қатлам; 2) бир шеванинг ўзигагина хос

бўлган лексик қатлам; 3) ўзбек тилидаги традицион лексик қатлам.

Баъзи ишларда қатлам термини ҳарбий соҳада ва касб-ҳунарнинг турли тармоқларига оид сўзларни тавсифлашда қўлланилган. И.Расулов қатлам терминини ҳарбий соҳага хос сўзлар маъносида ишлатса, Н. Мирзаев ва Т. Турсуноваларнинг ишларида **этнографик лексик қатламни, этнографик лексиканинг қадимий традицион қатламли** таҳлилида қўллайдилар.

А.Д. Ўразбоев “Огаҳийнинг “Риёз уд-давла”асарида ижтимоий-сиёсий лексика” номли номзодлик диссертациясида асардаги ижтимоий-сиёсий лексиканинг мавзуй-семантик гуруҳларини белгилашда луғавий **қатлам** терминидан фойдаланган.

Г.Муҳаммаджонова ўз ишида **қатлам** терминидан изчил фойдаланмаган бўлса-да ҳамда қатлам тушунчаси ва уни ифода этувчи қатлам терминининг моҳиятига тўхталмаса-да, умумтуркий лексик қатлам ва бошқа қатламлар ҳақида фикр юритган. Баъзи ишларда қатлам тушунчаси сарлавҳаларда ҳам чиқарилган (4. 6-126-бб.).

К.Юсупов “Ўзбек адабий тилининг лексик, семантик ва стилистик хусусиятлари” номли китобида ҳам **қатлам** терминини қўллаган, аммо сўзларнинг тил луғат составидаги тарихий-этимологик гуруҳлардан баъзилари “озарбайжонча-туркча сўзлар”, “арабизмлар”, “форсча-тожикча сўзлар” шаклларда гуруҳларга ажратилган.

А.Х.Тўрахожаева номзодлик диссертациясининг биринчи бобида **қатлам** терминини ҳам қўллаш билан биргаликда (“Ижтимоий-сиёсий қатламга мансуб янги ясамаларнинг вужудга келиши” каби), **майдон** атамасидан кенг фойдаланган.

Демак, тилшуносликда қатлам тушунчаси турлича талқин этилган ва шунга кўра қатлам термини турли маъноларда қўлланилган. Бу ҳолни Э. Бегматов қуйидагича хулосалайди:

“1. Сўзларнинг ижтимоий дифференциал гуруҳлари қатлам деб

юритилади: **ижтимоий-диалектал қатламлар, диалектал сўзлар қатлами** каби.

Сўзларнинг диахроник ва синхроник жиҳатдан функционал гуруҳлари қатлам деб юритилади: **замонавий қатлам; эски ва замонавий қатлам; эски сўзлар қатлами ва янги сўзлар қатлами** каби.

Сўзларнинг қўлланишига кўра актив ёки пассив бўлган гуруҳлари ҳам қатлам деб номланади: **актив сўзлар қатлами, пассив сўзлар қатлами** каби.

Сўзларнинг услубий дифференциал гуруҳлари ҳам **қатлам** деб аталади: **умумнутқ қатлами** ва **хосланган қатлам** каби.

Сўзларнинг адабий тил ва шевалар доирасидаги гуруҳлари, шунингдек шевалараро ёки бир шева учунгина хос гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **адабий тилга хос қатлам, ўзбек адабий тили ва шевалари учун умумий бўлган лексик қатлам, барча ўзбек шевалари учун умумий бўлган қатлам, бир шеванинг ўзигагина хос бўлган лексик қатлам** каби.

Сўзларнинг нормативлиги, яъни тарихийлигига кўра гуруҳлари ҳам қатлам деб номланади: **традицион лексик қатлам, қадимий традицион қатлам** каби.

Сўзларнинг муайян соҳаларга, масалан, касб-ҳунар соҳасига оид гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **ҳарбий қатлам, этнографик лексика қатлами ёки этнографик қатлам, касб-ҳунар тармоқларига оид лексик қатлам** каби.

Сўзларнинг маълум стиль ёки турли стилларга хосланган гуруҳлари ҳам қатлам деб номланади: **стилистик қатламлар, лексик-стилистик қатламлар, лексиканинг экспрессив-стилистик қатламли, стилистик буёқдор қатламлар, тилнинг стилистик қатламли** каби.

Сўзларнинг тил луғат составидаги тарихий-этимологик гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **форсий ва арабий сўзлар қатлами, арабча сўзлар қатлами, русча-**

интернационал сўзлар қатлами, туб туркий лексик қатлам, туркий лексик қатлам, ўзлаштирилган лексик қатлам, ўз қатлам, ўзлашма қатлам. Сўзларнинг пайдо бўлиш даврига кўра белгиланувчи гуруҳлари ҳам қатлам деб юритилади: **энг қадимий қатлам, кейинчалик пайдо бўлган қатлам** каби.

Олимнинг фикрича, бундай луғавий ходисаларнинг ҳаммасини бирдек луғавий қатлам деб қараб бўлмайди. Чунки луғавий қатламлар ўзбек тили лексикасида муайян мавкега эга бўлган, ҳажм жиҳатдан салмоқли микдорни ташкил этувчи сўзлар гуруҳидир. **Луғавий қатламлар** дейилганида турли генетик манбага мансуб, муайян микдорга эга бўлган сўзларнинг турли тарихий даврларда тил лексик системасида қатламланиши (қаватланиши) кўзда тутилади. Ушбу хулосага қўшилиш мумкин. Лекин олим луғавий қатламни белгилашда ундаги сўзларнинг микдорини ҳисобга олиш лозим деган фикрни айтади. Масалан, ўзбек тилида қадимий суғд, қадимий санскрит, қадимий грек тилига хос баъзи сўзлар учрайди. Аммо улар сон жиҳатдан унчалик кўп эмас. Бу сўзларни ҳам мустақил луғавий қатлам дейиш мумкинми? Бизнингча, бундай луғавий ходисаларни луғавий қатлам эмас, **лексик элементлар** деб номлаш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, олим турли даврларда ўзбек тили лексикасига кириб ўзлашган сўзлар гуруҳини **шартли** равишда луғавий қатлам деб қарайди (4. 44-47-б.).

Бизнингча, ўзбек тили лексикасида мавжуд бўлган барча сўзлар лексик қатламни ташкил этади. Буни қатлам атамасининг луғавий маъносидан ҳам англаш мумкин. Чунончи, **қатлам** терминининг луғавий маъносига эътиборни жалб этайлик. Аслида бу тушунча ва атама рус тилшунослигидан таржима асосида ўзбек тилига кириб келган. Масалан, ўзбек тилида лингвистик термин маъносида ишлатилаётган **қатлам** сўзи рус тилидаги **пласт** ёки **слой** сўзларининг ўзбекча таржимасидир. Дарҳақиқат, “Русча-ўзбекча луғат”да

пласт сўзи ўзбек тилида асосан: 1. **қатлам, қават маъносида** таржима қилинган ва **пласт** почвы-тупроқ (ер) қатлами; угольный пласт-кўмир қатлами; 2. **Пласт-қатлам, тўда, группа; пласт** новых словарных заимствований – янги ўзлаштирама сўзлар қатлами (9. 62-б.) каби. **Слой** термини ҳам ўзбек тилига асосан **қатлам, қат, қават маъноларида таржима қилинган,** шу билан биргаликда; **слой** глины, **слой** льда, толстый **слой** краски, верхние **слои** атмосферы, широкие **слои** населения тарзида қўлланилган шакллари эса- **лой** қатлами, **муз** қатлами, **қалин** бўёқ қатлами, атмосферанинг юқори қатламлари, аҳолининг кенг табақалари маъноларида ҳам изоҳланган.

Кўринадики, **қатлам** термини билан маълум қатламларни, қаватларни ташкил этган ҳосилалар номланади. «Ўзбек совет энциклопедияси»да қатлам геология термини сифатида изоҳланади: **Қатлам** (геологияда) чўкинди тоғ жинслари жойлашиши (кетма-кет ётқизилиши)нинг асосий шакли. Қатлам таркиби бир хил бўлиб, бир-бирига деярли параллель юзалар билан чегараланади (16. 43-б.). Демак, қатлам (пласт ёки **слой**) термини асл маъносида бирининг юзасига иккинчиси параллел равишда (устма-уст ёки қаватма-қават жойлашиш), **қават (қатлам)** ланган ҳосилаларни ифодалайди.

Демак, тил лексикасидаги сўзлар микдоридан қатъи назар барчаси параллель равишда тилнинг лексик қаватида (қатламида) жойлашиб, умумий қатламни ташкил этади, аммо улар семантик маъноларига кўра луғавий бирликларни ташкил этади. Э.Бегматов айтганидек, ўзбек тили лексикасидаги сўзларни тарихий-этимологик гуруҳларга татбиқ этиш мумкин. Қатлам тушунчаси асосан луғавий қатлам ходисаси учун хосдир. Бу тушунча ва термин тилшуносликнинг бошқа соҳаларининг асосий моҳиятини ифодаламаса-да, улар учун ҳам шартли равишда қўллаш мумкин. Умуман айтганда, ҳозиргача тилшуносликда бу терминни қўллашда изчиллик йўқ. Шунинг учун

ҳамтилуносликда тил лексикаси билан биргаликда **майдон** тушунчаси ҳам
системасидаги соҳаларни гуруҳларга қўлланилиш ҳоллари кузатилмоқда.
ажратиб ўрганишда луғавий қатламлар

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алиева Г.У. Общественно политическая лексика татарского языка.-Казань: Автореферат дисс. канд. наук, 2009.-28.
2. Ахмедов Т.М. Некоторые древнетюркские слова в татском языке.// Сов.тюркология, 1970.№ 6, стр.69-79.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.-М.: 1979, -233 с.
4. Бегматоа Э.Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари.-Т.: Фан, 1985.114-б.
5. Гак В.Г. Француз тили назарий терминалогияси (Ибодулла Мирзаев таржимаси).- Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2002.15-б.
6. Данилова Л.В. Метрологическая лексика тюркских языков.-Т.: Автореферат дисс. канд. наук. 1972, -.15 с.
7. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси.-Т.: 1979. 78-б.
8. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы “Фархад и Ширин” Алишера Навои.-Т.: Автореферат дисс. канд. наук. 1973. -33 с.
9. Русча-ўзбекча луғат.-Т.: ЎзСЭ, 2-том, 1984.
10. Тўрахожаева А.Х. Мустақиллик шароитида ўзбек тили ижтимоий-сиёсий лексикасининг тараққиёти.-Т.: Филол. фан.номзоди дисс... автореф.,2012.-26 б.
11. Султонов Б.Х. Арабское персидские заимствования в “Кутадгу билиг” Юсуфа Баласагуна. // Сов.тюркология. 1991.№ 4, стр.14.
12. Исахакова С.М. Узбекский элемент в языке сибирских татаров. // Сов.тюркология, 1970.№ 6, стр.118.
13. Ҳозирги замон ўзбек тили.-Т.: “Фан”, 1957 – 525 б.
14. Пинхасов Я. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси. -Т.: 1960, 50-б.
15. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Т.: 1975.-268 б.
16. ЎзСЭ, 14-том.-Т.:1980.

Sanakulov U., Nuraliyev G. Analysis of terms used in the study of words classified into groups of lexical system. It can be seen that different definitions and terms are used in linguistics in the classification of words in language lexis. The most common of these are the terms used in the lexical layers. There are also cases where another terms are used instead of them. This article analyzes some points of view on the mentioned points.

Санакулов У., Нуралиев Г. Анализ терминов, используемых в изучении слов, классифицируемых по группам лексической системы. Можно увидеть, что в лингвистике при классификации слов в лексике языка используются разные определения и термины. Наиболее распространенными из них являются термины, используемые в лексических слоях. Есть также случаи, когда вместо них используются другие термины. В данной статье анализируются некоторые точки зрения на упомянутые проблемы.